

Yaşar Qarayev: yaxından və uzaqdan – Rahid Ulusel

Ötən yüzilliyin son yarısı estetik-tənqidi fikrimiz üçün həm də belə bir cəhəti ilə əlamətdardır: bu fikrin yüksəldiyi ən müasir, peşəkar elmi yetkinlik, topladığı tarixi təcrübə ona imkan verdi ki, milli ədəbiyyatın o təcrübəsini daha vüsətli və çevrəli nəzəri ümumiləşdirmələrlə, daha sistemli, vahid və bütöv bədii, fəlsəfi, ictimai kontekstdə öyrənsin. Elmi prinsiplərin mübarizələrdə saflaşmış büllurlaşdığı, tənqidi mübahisələrdən nəzəri yekunlar, qənaətlər mərhələsinə keçidin baş verdiyi və sabitləşdiyi bu dövrdə bütünlükdə tənqiddə həm ayrı-ayrı klassiklərin, həm də klassik bədii mərhələlərin, ədəbi metod, təmayül və cərəyanların canlı, dinamik, monoqrafik portretini göz önünə gətirən əsərlər meydana çıxdı. Bu sahədəki tədqiqlərin orijinal istiqamətinin yaradıcısı – çoxcildlik “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin baş redaktoru və əsas müəlliflərindən biri, Əməkdar Elm Xadimi, Dövlət mükafatı laureatı, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, professor Yaşar Qarayev idi...

Yaşar Qarayevin ilk və son kitablarına nəzər salanda tədqiqatçının özünün də dünyagörüşünün təkamülünü izləmək mümkündür. Əvvəllən, bu dünyagörüşü Azərbaycan mütəfəkkirlərinin (xüsusilə Mirzə Fətəli Axundzadənin və Mirzə Cəlilin), eləcə də ədəbi tənqid və nəzəriyyəmizin təcrübəsi və onu yaxın dövrdə təmsil edən alimlərimizin – Məmməd Arifin, Məmməd Cəfərin, Cəfər Cəfərovun irsi zəminində formalaşmışdır. Heç təsadüfi deyil ki, Yaşar Qarayev o mütəfəkkirlərin ən yaxşı tədqiqatçılarından sayılır və özünəqədərki tənqidçi nəslinin bu üç nümayəndəsi (onların həm üslubu, həm şəxsiyyəti) haqqında da çox qiymətli portret-çerklər yazmışdır. Sonralar sınaqdan uğurla çıxacaq orijinal, bənzərsiz məntiqi və obrazlı təhlilin təməli hələ “Faciə və qəhrəman”la qoyulur. Problemin özəyinə varan, onu bütün qatları ilə göstərən bir təhlil yolu tənqidçinin yaradıcılığında tədriclə formalaşmışdır. Fundamental tədqiqat metoduna da o, mərhələ-mərhələ yiyələnmişdir. Son fikri dərin, analitik miqyaslı araşdırmalardan sonra bəyan etmək müdrikliyini də o, öz ağsaqqal sələflərindən mənimsəyərək bilmişdir.

Yaşar Qarayevin istedadı ictimai-ədəbi fikrimizin inkişafının elə bir çağında yetişdi ki, bu dövrdə (bu öz mahiyyətinə görə XX əsrin əvvəllərinə bənzəyir!) Azərbaycan mədəniyyətinin daha dərin, hətərətli öyrənilməsi prosesində bir mərhələ başlayırdı. Bu, alimin dünyagörüşündə və elmi yaradıcılığında da baş verdi. Tənqidçi milli ədəbiyyatın öyrənilmiş və öyrənilməmiş qatlarının yeni tədqiqinə başladı. Əl vurulmuş, lakin kifayət qədər dərinə araşdırılmamış, yaxud yanlış şərh edilmiş məsələlərin həllinə cəsarətlə, müasir estetikanın, ədəbiyyatşünaslığın yüksək nailiyyətləri baxımından yanaşdı. O, nəzəriyyə ilə silahlandıqca nəzəriyyəsizliyi, tənqid prinsipliliyini, qələminin publisist kəsərini artırıdınca üzdəngetmənin karagəlməzliyini görür, üslubu zənginləşir, fərdiləşir, dilimizin bütün imkanlarını tənqidi fikrin kəsəri xidmətinə səfərbər edirdi.

Yaşar Qarayev təhlil etdiyi sənət əsərinin bədii hüceyrəsinə, fəlsəfi mahiyyətinə varır, tarixi-müqayisəli, analitik təhlillə daxilində güclü məntiq gizləyən paradoksal təhlilin vəhdətinə nail olduğu üçün (bu vəhdətin misilsiz bəhrəsini Azərbaycan realizminin mərhələlərinə həsr olunmuş tədqiqatlarında görürük) onun gözlənilməz tutuşdurmaları təbii səslənir – bu yol həmişə aforizm timsallı üsluba meyillidir.

Tənqidçi alimin yaradıcılığında güclü pafos, ehtizazlı patetika var, ancaq bu pafosun vətəndaşlıq məğzi, bu patetikanın sənətkarlıq əsası da var! “Tənqid – ədəbiyyata məhəbbətin adıdır” – müəllifin özünün tənqid barədə belə anlayışının – sənətə və sənətkar həqiqətinə güzəştəz tənqidçi

məhəbbətinin əyani təsdiqini onun həm ayrılıqda hər məqaləsində, həm də bütünlükdə tənqidi düşüncəsinin tərzində, üsulunda hiss etməmək mümkün deyil.

Yaşar Qarayev bədii mədəniyyətimizin ən müxtəlif sahələrinə nüfuzu ilə diqqəti cəlb edir. Ancaq aydın məsələdir ki, yaradıcılıqla məşğul olduğu müddətdə onun elmi axtarışlarının başlıca istiqaməti Azərbaycan realizminin tarixini öyrənməyə yönəldilmişdi: bunun barı-bəhrəsi “Realizm: sənət və həqiqət” kimi sıqlətli bir monoqrafiya oldu. Bu əsər ədəbi mərhələləri bütün keçidləri, axın və zirvələşmə çağları ilə, bir-biri ilə yanaşı və bir-birinə rəvac vermə xüsusiyyətləri ilə birlikdə, dialektik şəkildə tədqiq etməyin ədəbiyyatşünaslıqda ən qiymətli elmi tendensiyalarından birini əsaslandırılmış oldu. Bu əsərdən sonra klassikləri daha yaxşı tanıdıq, bədii metodlarına daha dərin bələd olduq, bədii fikrimizin ümumi inkişaf ahəngini daha aydınlığı ilə görə və qavraya bildik. Yaşar Qarayev göstərdi ki, indiki dövrdə nəinki sadəcə olaraq klassikləri yeni tərzdə şərh etmək imkan daxilindədir, hətta klassikaya münasibətdə tamamilə yeni baxışı ifadə edən ədəbi-estetik mövqeyi irəli sürmək mümkündür və o mütləq lazımdır: bunsuz ədəbiyyat da, onun mehvərindəki nəzəriyyə də donuqlaşar və ehkamlaşar.

Yetmişinci illərin ortalarında Yaşar Qarayev xalis milli teatr problemləri ilə daha ardıcıl məşğul olurdu. Ancaq sonralar da bütün yaradıcılığı boyu Azərbaycan dramaturgiyasına verdiyi təhlillər elə dərin əsasa malikdir ki, rejissorlarımız o əsərləri tamaşaya qoyarkən, bu təhlillərsiz keçinə bilməzlər.

Nizami, Nəsimi, Füzuli, Vaqif, Sabir, Vurğun kimi poetik və fəlsəfi fikrin böyük dühaları Yaşar Qarayevi gəncliyindən düşündürüb. Onun tədqiqatçı idrakının bənzərsizliyi xüsusən Cavid yaradıcılığının problemlərinə həsr etdiyi əsərlərdə aydınca duyulur, mütəfəkkir sənətkarın romantik poeziyası üzərindəki düşüncələrində fəlsəfi qat qabarıqlaşır.

Müasir Azərbaycan tənqidi fikrinin inkişafı da, öz həmkarları ilə yanaşı, heç şübhəsiz, həm də Yaşar Qarayevin adı ilə bağlıdır. Pənah Xəlilov, Bəkir Nəbiyev, Şamil Salmanov, Akif Hüseynov və digər tənqidçilərimiz arasında o, öz fərdi ədəbi üslubu ilə aydınca seçilir.

Yaşar Qarayev – müasir ədəbi hadisələri proses halında alan, ədəbi inkişafın qanunauyğunluqlarını, perspektivlərini, problem qaynaqlarını müəyyənləşdirməyi bacaran, oxucuya əsərin mahiyyətinin dərkini üçün açar verən, qərəzkar subyektivlikdən və səthi-liberal obyektivlikdən tamamilə uzaq olan, tənqid sənətinə oxucuda sevgi, məftunluq yaradan analitikdir.

Yaşar Qarayev miniatür tənqidi araşdırmalarından tutmuş monumental tədqiqatlarındanək bütün təhlillərində ədəbi-estetik fikrin ən sabit, cilalı anlayış və ölçülərini ədəbiyyatın, sənət dünyasının yaşarı, qaynar zəminində yenidən sınaqdan keçirir və onlar təzə, hələ də nəzəri cəlb etməmiş xassələri ilə yenidən üzə çıxırlar. Burada biz, onun zamanın gərginliyi ilə tən gələn tarıma çəkilmiş dil və üslubunun itiliyini, tərəvətini və gözəlliyini duyuruq!

Görkəmli alimin yaradıcılığı bizim ictimai-mədəni-ədəbi fikrimizdə qırılmaz mənəvi irsiliyi – estafeti ifadə edən nümunədir: o, nəinki bu günlə yaxın keçmişin, həm də gələcəyin – sabahkı ədəbi prosesin arasındakı möhkəm varisliyi təsəvvür etməyə imkan verir.

Professor Yaşar Qarayev son onilliklərdə bütövlükdə Milli Düşüncənin İnkişafını ardıcıl konseptual tutarda izləyə və təhlil edə bilmiş, Bəxtiyar Vahabzadə, Ziya Bünyadov, Xəlil Rza Ulutürk, Məmməd Araz, Anar, Elçin, Aydın Məmmədov, Sabir Rüstəmxanlı, Nizami Cəfərov, Yaqub Mahmudov, Kamal Abdulla, Rafael Hüseynov ilə bir sırada müstəqillik dövrü mədəniyyətinin yaradıcılarından olmuşdur. Mülayim və təmkinli professor siyasi hadisələrin düyününə girməyib, ancaq onun okeandibi təlatümləri andıran fırtınalı yaradıcılığında milli ruhun təkamülü bütün qabarıqlığı ilə əks olunmuşdur. Yaşar Qarayev Akademiya Hücrəsindən Azərbaycanda gedən proseslərə dəqiq, aydın, sərrast və rəsonal qiymətlərini vermişdir. Yaşar Qarayevin elmi yaradıcılığının baş “qəhrəmanı” – həyatda və sənətdə Azərbaycan mayasından yoğrulmuş milli şəxsiyyətdir. İctimai-siyasi münasibətlər içrə Milli Şəxsiyyətin formalaşması, etik-psixoloji

yetkinləşməsi, cəmiyyətin üst qatına çıxaraq hakim elitaya çevrilməsi – onun ağırlı və ziddiyyətli təkamülünün mərhələləridir.

Yaşar Qarayev Azərbaycan mədəniyyətinin fundamental şəkildə və universal humanitar əsaslarda araşdırılmasının elmi təməlini qoyanlardan biridir. Alimin tədqiqatlarında Azərbaycan mədəniyyəti özünün orqanik bütövlüyündə götürülür, etnik yaddaş, folklor, dulmuşluq və Şəki lətifəsindən tutmuş tragikomediya mizadək (səhnədə və həyatda!) çeşidli mədəniyyət fenomenləri vahid milli ruhun ayrı-ayrı zaman laylarında təcəllası kimi özünün soydoğmalığında və ən ağılasız bağlılığında araşdırılır. Bu tədqiqatlardan Azərbaycan mədəniyyəti canlı bir orqanizm yaşarılığında, doğarılığında və gələcəkliliyində göz önünə gəlir. Ötən zamanların və xüsusilə son yüz ilin Azərbaycan mədəniyyətində əks olunan bütün əsas izləri və yapqıları Yaşar Qarayevin poeziya qədər duyarlı elmi tədqiqatlarında sistemli-konseptual təhlilini tapıb. Bundan sonra Azərbaycan mədəniyyətini ayrılıqda və onu bəşər mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi tədqiq etmək istəyən hər hansı araşdırıcı üçün Yaşar Qarayevin əsərləri ən tutarlı mənbələrdəndir. Milli mədəniyyətimizin ruhunu duymaq istəyən hər kəs üçün Yaşar Qarayev yaradıcılığı misilsiz nümunədir.

Yaşar Qarayev üçün daşlaşmış fikir, nəzəriyyə əhkamı yox idi. Onu fikir haqqında fikir də düşündürürdü. Düşünürdü ki, fikir həqiqəti, sənətə münasibət varsa bildiyi son həddə qədər cilalansın. Büllurunu sunsun. Düzənlərdə yurd salmayan, dağın dibindən, içindən təpəsinədək torpaq-daş laylarını yara-yara, qıvrıla-qıvrıla yüksəlib oradan, özü də ən xəlvət, ən məhrəm bir nöqtədən sızıban daşarlanan bulaq suyu kimi...

Yaşar Qarayev ömrünün sonunadək tənqidçi olaraq qaldı – ədəbiyyatdan mədəniyyətin bütün budaqlarına təfəkkür enerjisi axıdan, bədii sözü və ideyanı tam harmoniyasında aydınladan, estetik-fəlsəfi düşüncənin Azərbaycan türkcəsində ən dəqiq, dolğun və sərrast ifadəsinin misilsiz sənətkarlığını yaradan, Azərbaycan mənəviyyatını parçalanmaz və bütöv görən və təqdim edən düşünür... Yaşar Qarayevdə fikir-cümlə, ideya-cümlə ehram şəkillidir. Bünövrəsində möhkəm, torpağa dayalı, zirvələndikcə şüslənən, içəri kaha-labirintləri də ən pünhan hikmət və mənalara uzalı. Fikir – bir neçə qatında, layında, gözlənilməz gedişlərində meydana çıxır. Ancaq bütün gözlənilməzliklərində, paradoksallığında son dərəcə məntiqli, inandırıcı. Sanki min illərin sınağında yoxsulmuş kimi, zindanında döyülmüş kimi. İncə və cazibədar. Qanadlı və hədəfdəniyəyən. Bütün törəmələrində gövdəli. Ulusundan törəsinəcən bütün yolu görürmüş kimi. Elitar türkcənin şedevri. Milli mənəviyyatımızın ərđəm görüntüsü. Daim dönüləcək, üz tutulacaq görkü.

Yaşar Qarayevin çap olunmuş son kitabına – “Min ilin sonu”na daxil edilən əsərləri – “XXI əsr: qlobal sivilizasiya və Şər q dəyərləri”, “Milli “Mən” şüuru və etnik yaddaş – Azərbaycançılıq”, “Ədəbiyyat tarixi milli (etnik) kimlik və mentalitet tarixi kimi”, “Məsləkim tərcümeyi-halımdır”, “Həpimiz bir günəşin zərrəsiyiz”, “İntellektin bədii yaddaşı” elmi, fəlsəfi, bədii, estetik, həm də qlobal siyasi düşüncənin, planetar narahatlığın küll enerjisi ilə ortaya qoyulmuş klassik nümunələrdir. Bu əsərlərində Yaşar Qarayev Azərbaycanın milli kimlik və mentalitet dəyərləri, bütöv (tarixi və çağdaş) mədəniyyət kompleksi ilə dünyada özgür qərar tutmasının fəlsəfi-ideoloji platformasını irəli sürmüşdür.

Alimin “Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzillər” əsərinin son sözü – “Ədəbiyyat üçüncü minilin astanasında” – ötən tarixlə Yeni Çağ mədəniyyətinin genetik vəhdətini təyin edən strateji baxış və nəzəriyyənin orijinal təsbitidir. Əsərləri və minillikləri qovuşduran onillik dönmə Yaşar Qarayev bu vəhdətin qaynaq mərhələsi kimi şərh edir: “Son dövrü – 1990-2000-ci illər arasındakı zaman zolağını həm ədəbiyyatda, həm də tənqiddə bugünkü tarixi finala gətirib çıxaran qanunauyğunluq və məntiqdən kənar hesab etmək olmaz: siyasətdə də, ideologiyada da bilavasitə bugünkü mərhələnin astanası məhz bu dövrün sosial, ictimai və ədəbi hadisələri idi.” Əgər “XXI əsrin dünyasını sintez sivilizasiyası kimi yaratmaqdan söhbət gedirsə”, deməli, bu prosesdə iştirak etməli

olan Şərq, eləcə də Azərbaycan da öz klassik dəyərlər panteonu üzərində qurulmalı və yüksəlməyi bacarmalıdır. Bu özül olmadan hər hansı bir mədəniyyət qarşılıqlı təcrübə və rəqabət prosesində asanlıqla çıxdaş ola bilər.

Bütün yüksək elmi nailiyyətlərinə baxmayaraq, görkəmli alimi yalnız dünyadan köçdüyü ildə (2002) Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü seçmişdilər! Bununla bağlı, Yaşar Qarayevin övladı, hazırda Böyük Britaniyada yaşayan Dr. Lalə Yaşarqızı yazır: “Səksəninci illərin sonunda akademikliyə seçkilər zamanı ona qarşı edilən, sözün həqiqi mənasında, misilsiz haqsızlıq zamanı da susdu... Sonrakı illər heç namizədliyinin irəli sürülməsini də istəmirdi. 1998-ci ildə ona yenidən veriləcək Akademiyaya müxbir üzvlük adından yazılı şəkildə imtina da etmişdi. Yaşar Qarayev üçün xalqın istedadlı oğlu kimi tanınmaq, bir alim kimi vətəninə etimadını qazanmaq ona veriləcək və əslində, keçmiş sovet ölkələri sərhədindən kənarda mövcud olmayan bir addan dəfələrlə üstün idi” (Yaşar Qarayev: yaxından və uzaqdan. Məqalələr, xatirələr. Bakı: Sabah, 2016, s.383).

Ulu Azərbaycan mədəniyyətinin yetirməsi Yaşar Qarayev özünəməxsus əxlaqi siması, həzinliyində təlatümləri eşitdirən nitqi, örnək davranışı ilə saf bir kişi, uca mənəviyyət daşıyıcısı idi! Uzun illər Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Ədəbiyyat İnstitutuna rəhbərlik etmiş Yaşar Qarayevin kabinetindəki masanın üzərində kiçik bir lövhə vardı: “Vaxt – sərvətdir”. Bu yazı incə bir işarə ilə anladır, eyham vururdu ki, Ədəbiyyat İnstitutu – kargüzarlıqla və ya mətləbdən uzaq söhbətlərlə baş qatılası bir yer deyil, yaradıcı məkandır, elm məbədidir! Onun heyratəmiz dərəcədə həssaslığı, zərifliyi ilə əqidə dönməzliyi arasındakı tarazlığı xarakterindən əsərlərinə, əsərlərindən xarakterinə dalğa-dalğa nüfuz edirdi. Yüksək əqidə sahibliyi və dürüstlüyü ilə, Azərbaycan intellektinə inamı ilə ali məktəbdə imtahan komissiyalarına rəhbərlik edərkən, Alim böyük bir “qazanc da güdüdü”: istedadlı tələbələrini elə o vaxtdan “gözaltı” edir, Akademiyaya – Ədəbiyyat İnstitutuna gətirirdi!

Yaşar Qarayev, çoxsaylı yetirmələri arasında mənə də ilk dissertasiyamın təkə elmi rəhbəri deyil, həm də Ustadımdır! Qürur duyuram ki, o böyük Alimin yetmişinci illərdən ömrünün sonunadək yazdığı bütün kitabları sanki hər hərfinə mənə verdiyi kalliqrafik avtoqrafları ilə mənə sərvətimdir! Yaşar Qarayevin parlaq ideyaları mədəniyyətimizin bütün inkişaf mərhələlərini bir-birinə bağlayan və onu gələcəyə bütövlüyündə, yaradıcı enerjisində daşıyan qaynaq kimi hər zaman millətimizin və elmimizin gərəyi olacaq!¹

Rahid Ulusel,
ədəbiyyatşünas

¹ <https://daha.az/yasar-qarayev-yaxından-v%ç9%99-uzaqdan-rahid-ulusel/>